

GENERÁCIÓK HULLÁMVASÚTON

– Domokos Tamás¹ –

A fejlődés az emberiség történetében nem lineáris, számtalan hosszabb vagy rövidebb társadalmi, gazdasági, demográfiai ciklusból áll. Ezek egy része nyilvánvaló mindenki számára, másokat csak részletesebb elemzéssel lehet felfedezni. Az egymást követő generációs ciklusok ez utóbbi közé tartoznak. Míg az emberi közösség biológiai értelemben nagyjából 25-30 évente teljesen megújul, társadalmi értelemben ennél rövidebb, 15-20 éves ciklusokat lehet felfedezni. Tanulmányomban Strauss & Howe generációs ciklus elméletét alapul véve megrajzolom a mostani Z és a következő Alfa generáció sorsát meghatározó társadalmi környezetet és a generációs konfliktusokat okozó makro váltásokat. A generációk mostani átalakulásának és a társadalmi újratermelés folyamatának módosulása hátterében egy mély és radikális átalakulás áll. Ahogy közel 600 évvel ezelőtt a könyvnyomtatás szabadította fel gondolkodást és formálta át a világot, úgy most az internet nyomán alakul át szemünk előtt az egész világ gondolkodásmódja, útban az öregedő, globális, hálózati rendszerben működő információs társadalom irányába mely a kibontakozó kvantumtársadalom fundamentuma.

In the history of mankind, the development is not linear, but consists of numerous longer or shorter social, economic and demographic cycles. Some of these are obvious to everyone, others can only be discovered through more detailed analysis. Generational patterns are such cycles. While the human community is completely renewed in biological terms every 25-30 years, socially shorter cycles of 15-20 years can be discovered. In my study, based on Strauss & Howe's generational cycle theory, I draw the social environment that determines the fate of the current generation Z and the next generation Alpha, and the macro changes that cause generational conflicts. A radical transformation underlies the current transformation of the generations and the modification of social reproduction. As nearly 600 years ago the printing of books made free the thinking and reshaped the world, so now, in the evolution of the internet, the whole world is being transformed in our days, on the road to an ageing, global, connected information society which is the foundation of the unfolding quantum society.

”

Mióta ez a Galaxis létezik, hatalmas civilizációk születtek és pusztultak, születtek és pusztultak, születtek és pusztultak, s mindez olyan gyakorisággal történt, hogy hajlamosak vagyunk azt gondolni: az összes élőlény a Galaxisban (a) fogékony a tengeribetegségre és az azzal rokon dolgokra, úgy mint: űrbetegség, időbetegség, történelembetegség meg miegymás, illetve (b) hülye.

”

(Douglas Noel Adams)

¹ Domokos Tamás szociológus, egyetemi docens, a Kodolányi János Egyetem elnöke. domokos.tamas@kodolanyi.hu

Generációs ciklusok

Az emberi társadalom kialakulása óta foglalkoztatja a közösségeket az a kérdés, hogy a történelmi tapasztalatok alapján a haladásnak megrajzolható-e egy olyan íve, mely segít előre jelezni a társadalmi-gazdasági változásokat. Minél több, jól dokumentált történelmi tapasztalat van az emberiség háta mögött, annál biztosabbnak tűnik, hogy a civilizációk – úgyis, mint az adott közösségek legmagasabb szintű kulturális csoportosulása (Huntington, 2010) – nem egyenes vonalúan fejlődik, hanem ciklikusan. Ciklusokat lehet azonosítani a gazdaságban, az egyéni életutakon, a művészetekben, gyakorlatilag a társadalom életének valamennyi területén. A ciklusok azonban nem önmagukba visszatérő koncentrikus körök, hanem a megélt társadalmi haladás, a tudományos, technikai, kulturális gyarapodás, a modernizáció, a közösségi élet minőségének javulása, a jólét bővülése és még számos más indikátor azt jelzi, hogy a ciklusok felfelé ívelnek, minőségi változásokat eredményeznek. Ezen ciklusokban kimutatható sorsfordító változások, „forradalmi” átalakulások, a változást katalizáló események. Azonban társadalom valamennyi alrendszerében jelenlévő, az emberi haladást képviselő trendek ellenére a fejlődés következtében új ellentmondások is keletkezhetnek, s bizonyos kockázatok, a közösséget veszélyeztető külső hatások, fenyegetések a korábbiakhoz képest akár súlyosabbak is lehetnek (Pálankai, 2007:204). Ennek igazolására elég csak a lokális endémiából pandémiává váló koronavírus-járványra gondolni, mely az ifjúságkutatások alapján a Z generáció egyik alapélménye lett, vagy a lokális katonai konfliktusokból háborúvá szélesedő összetűzéseket nézni, mely az Alfa generációt sokkolta, vagy a kedvezőtlen demográfiai folyamatokat vizsgálni, melyet az Y generáció megélt, vagy éppen a digitális világban, illetve annak nyomán formálódó kvantumtársadalomban kialakuló új kockázatokot nézni.

Az ember veleszületett képessége, hogy közösségeket hozzon létre. Az ifjúsági közösségek létrejöttének azonban vannak kritériumai, melyek a tartós fennmaradásuknak is zálogát jelentik. Az első, hogy az egy helyen, egy időben lévő fiatalok tudjanak egymással kooperálni, közös akciókat végrehajtani. A másik fontos szempont, hogy képesek legyenek közös szociális konstrukciók, intézmények létrehozására, kialakítsák az együttműködés szabályait és azokat többé-kevésbé betartva, időnként megreformálva tartsák keretek között korosztályi társadalmi életüket. A harmadik feltétel, hogy legyenek közös

„hiedelmek”, olyan ismereteik a közösségük múltjáról és jelenéről, feltevéseik a jövőről, melyeket anélkül is elfogadnak, hogy maguk közvetlenül részesei lettek volna (Csányi, 2018). Ezen hiedelmek, normák, értékek, történelmi és aktuálpolitikai tapasztalatok együttese alkotja a generációs kultúrát, de tágabb értelemben a civilizációs világrendeket is, melyek időről időre konfliktusba is sodorhatják az addig békésen egymás mellett élő közösségeket.

A közösségek létrejötte és fejlődés tehát nem lineáris, számtalan hosszabb vagy rövidebb kapcsolódó ciklust lehet felfedezni. Ezek egy része nyilvánvaló mindenki számára (pl. a társadalmi reprodukció folyamata, a visszatérő gazdasági válságok vagy éppen a háborúk és békés időszakok váltakozása), mások csak részletesebb elemzések után segítik elő a megértés folyamatát. Az egymást követő generációs ciklusok ez utóbbi közé tartoznak. Míg az emberi közösség biológiai értelemben nagyjából 25-30 évente teljesen megújul, társadalmi értelemben ennél rövidebb, 15-20 éves ciklusokat lehet felfedezni. A korábbi évszázadokban éppen fordított volt a helyzet, a biológiai ciklusok rövidebbek, a generációs ciklusok kicsit hosszabbak voltak.

Ugyanakkor a generációba tartozásnak nem elégséges feltétele az életkor. Akik pusztán születésük dátuma alapján alkotnak „közösséget”, azok egy korcsoport tagjai csupán, ez az egység viszont nem társadalmi, hanem biológiai alapú statisztikai fogalomnak tekinthető. Mannheim (2001) nyomán tudjuk, hogy az egy időszakban született embereket azonos, vagy nagyon hasonló kulturális, társadalmi és gazdasági, politikai hatások érik. Ennek eredőjeként gondolkodásuk, értékrendjük világhoz való viszonyuk is kimutatható rokonságot takar, a megélt történelmi események sajátos sorsközösségként egyesítik őket (Csepeli, 2016). Ezt nevezzük generációs közösségnek, létrejöttének pedig három feltétele van. Az első feltétel a kronológiai egyidejűség, a második, hogy a közösség tagjai ugyanazon történelmi-társadalmi térhez és időhöz tartozzanak, azonos legyen a kulturális kontextus, végezetül feltétel a részvétel e történelmi-szociális egység közös sorsában. Mindez egyfajta kollektív személyiséget is biztosít nekik és ebből következően létezik a közös hiedelmük, magatartásformájuk, van közös tapasztalatuk, amit megosztanak egymással, valamint tudatában is vannak közösségükkel közös viszonyrendszerükkel (Buda, 2019).

Ugyanakkor egyáltalán nem mindegy, hogy adott történelmi-társadalmi eseményt melyik generáció melyik életszakaszban éli meg, ám ezen életszakaszok is fejlődtek az idők során. Az első ipari forradalom idején az emberi életciklust jellemzően csak három szakaszra lehetett bontani: felkészülés a munkára, aktív kereső időszak, nyugalmi állapotot jelentő időskor (Somlai, 2002). A második ipari forradalom nyomán kialakuló modern középosztály magával hozta már azt is, hogy a korábbi előkészületi szakaszon belül már markánsan megjelent a fiatalkor (Eisenstadt, 1960; Tenbruck, 1962). Az automatizációval beköszöntő harmadik ipari forradalom után a fejlett nyugati társadalmakban megjelent egy újabb szakasz, a fiatal és a felnőtt kor közé ékelődött fiatal felnőttkor (Vaskovics, 2000). A kamaszkor meghosszabbodása részben a kitolódott iskolai tanulási évek miatt, részben pedig az ezredforduló után kezdődött negyedik ipari forradalom munkaerőpiaci és technológia változásai miatt folyamatosan tolódik a pályaválasztás, halasztódik a munkaerőpiacra való belépés, a családi háttérrel való leválás, a gyermekvállalás is, melyek akár teljesen el is maradhatnak. Ugyanakkor a „kvantumtársadalom” fiataljainak demográfiai magatartása, értékrendje, világhoz és közösségeihez való viszonya alapvetően változik meg.

A változások dinamikájának megértését segítő hasznos generációs elméletet dolgozott ki 30 évvel ezelőtt William Strauss és Neil Howe (1991) amerikai történész-szerzőpáros. Elméletük az előzőekben vázolt dimenziókat ötvözi. Egyrészt az egymást követő emberi generációk világlátásában, értékrendjében és viselkedésében fedez fel olyan mintázatokat, ami ciklikusan ismétlődik, másrészt mindezt nem függetleníti attól, hogy adott történelmi események idején melyik generáció milyen életszakaszban van/volt éppen. Generációs elméletük ugyanis éppen azt magyarázza, hogy a felnövekvő gyermekek és fiatalok értékeire és viselkedésére hogyan hatnak a kritikus szocializációs szakaszban őket érő különböző társadalmi (hosszabb időskoron tekintve már történelmi) események és gazdasági körülmények. Innen nézve a 21. század ún. „kvantum világát”, a hierarchikus viszonyok horizontálissá lebomlását már azt is feltételezhetjük, hogy míg a korábbi években meglévő generációs ellentétek áthidalhatók voltak, napjaink generációs szakadéka esetében erre egyre kevesebb az esély. A megélt változás ugyanis fundamentális.

Az elméletnek van még egy nagyon fontos megállapítása. Mivel a történelmi tapasztalatok azt is mutatják, hogy a történelmi események, válságok, felemelkedések, ébredések, kibontakozások, majd újabb válságok dinamikája is ciklusokba rendeződik (Strauss & Howe, 1997) az emberi élethez hasonlóan, az egyes ciklusokban született generációk tekintetében nagyon hasonló alapvonásokat, ún. archetípusokat azonosítottak. A történelmi dinamikát nézve az elmélet szerint egy ilyen ciklus (saeculum) hozzávetőleg egy emberöltőt, kb. 80 évet ölel fel és négy, egymást követő szakaszból áll, amelyben új társadalmi, politikai és gazdasági környezet alakul ki.

A ciklusok tanulmányozását a késő középkortól, az 15. század közepétől kezdik és egészen az ezredfordulóig vizsgálták történészi szemmel. Valószínűleg nem véltelenül ezt a kezdőpontot választották, ugyanis az 1400 körül megszületett német ötvösmester és felfedező Johannes Gensfleisch zur Laden zum Gutenberg fiatal felnőtt korára megalkotta a mozgatható betűelemekkel való könyvnyomtatás technikáját. Így a század 30-as éveitől elindult az emberiség kultúrtörténetének az a szakasza, melyben a korábbi generációk által felhalmozott tudás, ismeretek, élmények és értékek átadásának folyamatában a nyomtatott könyv játssza a legfontosabb szerepet. A könyvnek, illetve tágabban értelmezve az írott szövegnek ezt a kultúrtörténeti időszakát nevezte találóan Marshall McLuhan (1962) Gutenberg-galaxisnak. Vezető szerepe évszázadokig, egészen az 1950-es ötvenes évekig vitathatatlan volt, amikor Neumann János által kidolgozott digitális számítógép elvi alapjai a gyakorlatba is átültetésre kerültek s megjelentek az első generációs számítógépek. 1951. június 5-én az Egyesült Államok Népszámlálási Hivatala számára leszállított első „Universal Automatic Computer”-rel a számítástechnika korszaka szimbolikusan megkezdődött, s ez lehetővé tette az információs rendszerből (Castells, 2000: 57) kibontakozó kvantumtársadalom kialakulását. Ugyanis innen már csak egy lépés volt olyan globális számítógépes hálózat létrehozása (internet), amelyen a számítógépek protokoll segítségével kommunikálnak, s felhasználók milliárdjait kapcsolja össze. Az internet legfontosabb eredménye, hogy az egyirányú, üzenetszórásos médiumokkal ellentétben a felhasználó nemcsak passzív befogadó, hanem maga is információforrás.

Az internet olyan civilizációs makrováltás, mint a könyvnyomtatás volt annak idején. Így kérdés, hogy a Strauss és Howe modellje érvényes lesz-e a társadalmi makrováltás után is?

A Strauss és Howe által vizsgált történelmi-társadalmi fejlődési ciklusok felemelkedéssel kezdődnek (The High). Ezek az évtizedek válságperiódusok után következnek be, amikor a társadalmi intézmények erőseké válnak, az egyéni individualizmus alacsonyabb szinten van, az adott közösség pedig magabiztos abban, hogy merre is van a „fényes jövő”. Ilyen időkben jellemző a nagyobb konformitásra való törekvés, az összefogás. A múlt századot vizsgálva ilyen korszak volt például a nagyhatalmak korát lezáró, második világháborút követő nyugati világ felemelkedése a 20. században, vagy egy fordulattal korábban a 19. század végére kialakuló gyarmatbirodalmi rendszer, amelynek során a nagyhatalmak az egész Földet felosztották egymás között.

A felemelkedés utáni, menetrendszerűen visszatérő ciklus az ébredés (The Awakening). A terminus alatt a személyes autonómia nevében az erős intézményeket korlátozni kezdi a közösség, a haladás során az emberek talán kicsit bele is fáradnak az önkorlátozásba, a társadalmi „fegyelembe” és egyre erősebben igénylik az önkifejezést. Ennek kiváló példája a 60-as évek Amerikájának hippy korszaka és a nyugati világban kibontakozó (ellen)kulturális forradalom

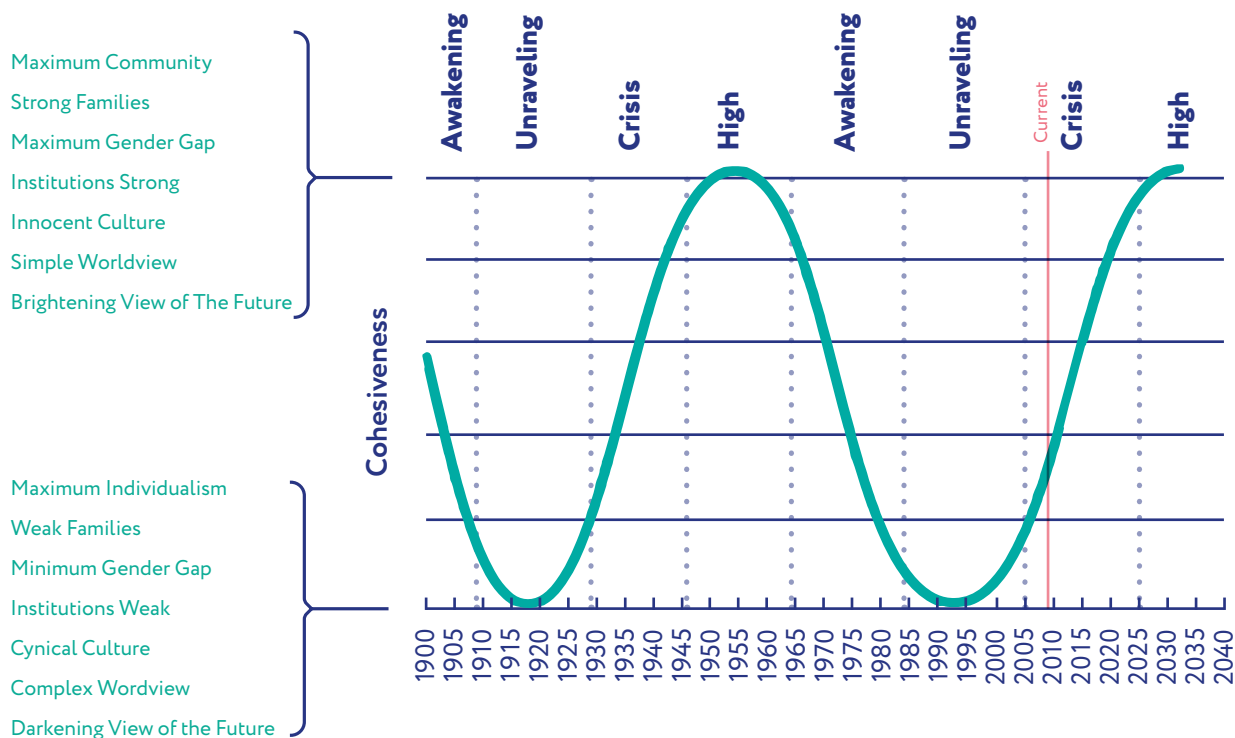
(Yinger, 1982). Az egyéni öntudatra ébredés nyomán olyan nomoszképző társadalmi intézmények gyengülésével, mint a házasság, a vallás, városi közösségek, szervezetek fokozódik a bizalmatlanság, szinte egyszemélyes közösségek jönnek létre (lásd Fukuyama, 2007; Putnam, 1995: 68). Gyakorlatilag a közösségi jólét helyett az egyéni személyes jólét és az erős individuum bontakozik ki (The Unraveling) a harmadik szakaszban. Ilyen volt a közelmúltban a gazdasági fellendülés időszakában az 1980-as évek közepétől az ezredfordulóig.

Az atomizálódás és a társadalmi struktúrák végleges gyengülése, a gazdasági és politikai bizalmatlanság a civilizációnk története során jellemzően ciklikusan visszatérő válságba fordította a közösségeket. Strauss és Howe kutatásai alapján ez a krízis (The Crisis) értekel pusztulását, gyakran háborút, forradalmakat foglal magában, az emberek érezhető életminőség romlást szenvednek el, nyilvánvaló gazdasági, társadalmi problémák kerülnek felszínre, melyek nyomán aztán újra fokozódik az összefogás és közösségi aktivitás, a túlélés és megküzdés érdekében. Ebben a fordulópontban (Fourth Turning) történik a társadalom újraszerveződése, ami az elavult intézményrendszer lebontásában, új közösségekbe szerveződésben, az emberek új csoport felé való elköteleződésében csúcspontot ér. Ez nem feltétlenül agresszív úton zajlik, számos ciklusban csendes forradalomként lehet ezt modellezni.

A globális Y és Z generáció szenzitív életszakasza ezen fordulóponthoz zajlott le, éppen az utóbbi száz év legfontosabb válsága (millenniumi válság) idején. Ezzel szemben az Alfa generáció fiatal felnőtt kora várhatóan már az új felemelkedés időszakát hozhatja el.

1. ábra

Forrás: Strauss & Howe, 1997.

Strauss és Howe szerint ezeknek az időszakoknak megvannak a maguk archetipikus embertípusai: a felemelkedés embertípusa az új értékek felé vágyódó próféta, az azt követő ébredés a szabadságkereső nomádoké, akiket a kibontakozás során vagyongyarapító hősök követnek, végül a fordulóponthoz elviselni kényszerülő érzékeny, a társadalmi és kulturális változásokra rezonáló művészek zárják a kört. Egy-egy ilyen időszak körülbelül 20 évig tart és az aktuálisan ereje teljében lévő generáció aktivitása fémjelzi. A szerzők azt is kiemelik, hogy a próféta és a hős domináns generációk, vagyis meghatározó szerepet játszanak a fejlődésben, míg a nomád és a művész inkább elszorult az átalakulásban, ezért ők az ún. recesszív generációk.

A pszichológiából tudjuk, hogy az egyén viselkedését, személyiségét a környezet, az átélt tapasztalatok állan-

dóan változtatják és hogy a korai szakasz szocializációs élményei meghatározóbbak, mert ezekre épülnek a továbbiak (Carver & Scheier, 2006: 513.; Bornstein, 1989). Ebből az aspektusból nézve az generációs archetipusokat és a ciklikusságot (a Hősök, Művészek, Próféta és Nomádok meghatározott sorrendben jelennek meg) megállapítható, hogy a Hősöknek egy kibontakozás, a Művészeknek egy válság, a Prófétaknak egy csúcspont, a Nomádoknak pedig egy ébredés idején van fiatal koruk.

A Strauss és Howe generációs ciklusokra kidolgozott elmélete tárgyalása kapcsán joggal merül fel a kérdés, hogy ezek a mikro ciklusok hogyan illeszkednek a társadalmi reprodukciót modellező átfogóbb elméleti keretekhez,

már csak ezért is, mert az egyes generációk nagysága, demográfiai magatartása korszakonként jól dokumentáltan változik. Az a folyamat, amely során a magas fertilitású és mortalitású társadalom többlépcsős változás eredményeként alacsony fertilitású és alacsony mortalitású társadalommá alakul át (demográfiai átmenet) lassan, generációkon átívelő folyamatként játszódik le. A késő középkorban Európa még abban fázisban volt, amikor a fertilitás és a halandóság egyaránt magas volt, s a népesség száma stagnált, illetve nagyon alacsony mértékben növekszik, így az egymást követő generációk nagysága alig változott. Sőt a menetrend szerint visszatérő járványok miatt, szignifikáns népességcsökkenés is kimutatható az időszak alatt. Egy generációs ciklusokat modellező kalauz első 150 éve, a késő középkor és a reformáció kora még ezen generációkat listázná 75-80 milliós európai populációval. A következő 150 éves demográfiai periódusban a 17. század közepétől a mortalitás kezd fokozatosan csökkenni, de a születési arányok magasan maradnak, így a népesség növekedése nagy méreteket ölt. Döntően az Újvilág korának, kisebb részben a forradalmak korának generációi szeme láttára zajlott ez a változás a nyugati civilizációban, a népességrebbanás 120 millióra növeli a generációk nagyságát. A 19. századtól a születések csökkenésének üteme felgyorsul, a halálozások pedig egy alacsonyabb szinten stabilizálódni kezdenek, a 20. század közepére masszív tartós növekedést eredményez a népességnövekedés, 300 millió főt is elérve a népesség száma Európában a polgárháborúk és nagyhatalmak korának végére. Az 1950–2100 közötti 150 éves demográfiai periódusban – időszaki kilengésekkel – a növekedés üteme érezhetően lelassul, a születések csökkenésének üteme felgyorsul, a halálozások pedig egy alacsony szinten stabilizálódni kezdenek. A 21. században az előrejelzések alapján a demográfia magatartás a nyugati civilizációban (és a világon még más kultúrákban is) az alacsony natalitás és mortalitás irányában változik, az egyes generációk nagyságát radikálisan csökkentve. A kvantumtársadalom korának formálódó generációi számára ez a megélt realitás, a zajló második demográfiai átmenet (Lesthaeghe, 2010).

Jegy a hullámvasúton csak odaútra

Az evolúció talán legnagyobb vívmánya, hogy létrejöttek olyan életformák, először egyszerűbb, majd egyre bonyolultabb biológiai organizmusok, melyek képessé váltak arra, hogy aktuális fizikai állapotukat meghatározó

körülményeket maguk mögött hagyva megváltoztathassák helyzetüket. Egyszerűbben fogalmazva: a tartózkodási helyük megváltoztatásával (is) választ tudjanak adni a létfenntartásukhoz szükséges környezeti tényezők kedvezőtlen irányú változására. Veszély esetén elmenekülnek, táplálék után tudnak menni, vadásznak, kooperálnak egymással, a csoport fenntartásához szükséges reprodukció tekintetében proaktívak lehetnek, ha véglegesen eltűnik egy területről a táplálék vagy szélsőséges klimatikus változások következnek be, nem csak az egyed, hanem az egész közösség el tud vándorolni stb. Ez a mobilitási képesség nagymértékben hozzájárul a faj hosszú távú fennmaradásához.

Azonban az elmúlt 10 millió év alatt a galaxisban létrejöttek olyan szerveződések is, amelyeknek lételemévé vált az első, másod és harmadrendű változás és annak dinamikus rendszerei. Az emberei társadalmak ilyenek, így működnek. Folyamatosan mozgásban vannak fizikailag és strukturálisan is. Ezen változások egy része statikus, egy másik része indukált, de a legtöbbje jellemzően dinamikus természetű (Kotter, 2012). A statikus – egydimenziós – változás nem több, mint egyszerű mozgás/mozgatás/erőforrás áthelyezés A pontból B pontba. Ezzel szemben az indukált változások, melyeket egy organizmus (akár biológiai, akár szociális) leggyakrabban szeretne alkalmazni a változás elérése érdekében tipikusan többdimenziós, amelynek hatása ideális esetben mérhető és prediktív módon kiszámítható (pl. veszélyt érez a vad és elszalad az ellenkező irányba, kerítést épít a közösség az illegális bevándorlás megállítására, egyszerű ok-okozati összefüggések, hatások indukálására alkalmas célszerszámot, eszközt fejleszt stb.). Az emberi társadalom fejlődésébe vetett hit is ezen alapul: szeretnénk azt gondolni, hogy tudjuk befolyásolni a bennünket körbe vevő világ számunkra negatív folyamatait és tudunk kedvező hatású változásokat indukálni. Sajnos a valóságban ez nem ennyire egyszerű, tekintve, hogy ezek már olyan komplex rendszerek, amelyekben nem lehet kontroll alatt tartani a szándékolt változások minden hatását. Jellemzően dinamikus változásokról beszélünk, ugyanis, ahol az összetett rendszerekben előre nem látható, akár negatív hatásokat is eredményezhet egy-egy beavatkozás (Hodges, 2021). Ennek elemi oka, hogy hatalmas számú – jórészt ismeretlen – változóval lehet csak leírni ezeket a rendszereket, melyekben bár-

milyen változó megváltozása olyan folyamatokat generál, amiket nem láthatunk előre. Tekintve, hogy a civilizációk és a lokális társadalmak egyaránt komplex rendszerek, bármely társadalmi, politikai, gazdasági, környezeti, stb. intézkedés, amely egy meghatározott cél elérésére irányul (pl. családpolitikai intézkedések a termékenység növelés érdekében, a váratlan pandémia megfékezése, a globális klímaváltozás visszafordítása érdekében hozott korlátozás, az orosz-ukrán háború lezárása érdekében tett politikai vagy katonai lépések stb.) végtelen számú és különböző valószínűséggel bekövetkező kimenetet eredményezhet. Ideális esetben persze többé-kevésbé elhozza a megcélzott eredményt, de vele együtt egy sor nemkívánatos egyebet is. Ennél rosszabb kimenet is lehet, ha nem éri el a célját, viszont eredetileg egy csomó váratlan következményt, vagy éppen a kitűzött céllal teljesen ellentétes hatást érünk el. Ráadásul mindezek különböző időhorizontokon különbözőképpen kombinálódhatnak, ami végképp bizonytalanná teszi a komplex rendszerekben való indukált változások kimenetét. Ez részben a komplex rendszerek kialakulása és fejlődése nyomán tetten érhető evolúciós mechanizmusok miatt (Lamarck, 1914; Darwin, 1973; Mendel, 1976; Hening, 2000), részben pedig a lokális szabályok alapján működő, individuális komponensekből (ágensek) álló összetettség miatt van, ahol az ágensek viselkedése a teljes, globális rendszer egy emergens viselkedéséhez vezethet (Gladwell, 2002; Mitchell, 2009). Ebből következően egy komplex rendszert nem lehet irányítani, csak remélhetjük, hogy finoman befolyásolni tudjuk. Többek között éppen az egyes korosztályok dinamikus rendszerként való működése nehezíti mindenfajta generációs politika megvalósítását, legyen szó akár az ifjúsági korosztályok értékrendjének, munkavállalási szokásainak, demográfiai magatartásának befolyásáról vagy éppen a generációs konfliktusokat mérsékelni hivatott és a közösség fenntarthatóságát biztosítani tervezett intézkedésekről.

A dinamikus változások eredményeként az egyetemes történelemben számos ún. makrováltás következett be (László 2008), melynek jól azonosítható szakaszai vannak. A váltások kezdeti szakaszában jellemzően valamilyen innováció, új „találmány” fejlesztése zajlik (pl. tűz, az írás, a kerék, a könyvnyomtatás, az internet) melyek nyomán a gyorsabb átalakulások szakasza következik. Ekkor sűrűsödik a társadalmi komplexitás, ezzel együtt fokozódik a szükséges energiaigény és bővül a változók

köre, megszorodnak a kulturális információs csomagok, a mém-halmazok (Dawkins, 1994; Blackmore, 2001), továbbá az együttműködést generáló és szabályozó tényezők fontossága is megnő. Ezt követően bontakozik ki a szükségszerű (?) válság, mely áttörést hoz magával. Ebben a szakaszban kérdőjeleződnek meg a közösségek korábbi értékei, normái, a rend minden kis megingásra érzékenyvé válik. A makrováltások folyamata innen lesz igazán érdekes számunkra, mert az áttörés szakaszának kétféle kimenete lehet: vagy a társadalmi kultúra, értékrend képes a közösség fenntarthatósága szempontjából jó irányba elmozdulni vagy pedig bekövetkezik az összeomlás, az értékek és intézmények túl merevekké válnak ahhoz, hogy ellenálljanak a változásnak. Harmadik út, ami visszafelé visz a makrováltások dinamikájában, így a civilizációs fejlődés folyamatában, nincs.

Az a gazdasági, környezeti és társadalmi változás, mely a 2020-as években a percepció szintjén is erősödik a globális térben, lehet egy makrováltás harmadik szakasza és alapvető fordulópontot jelez, de lehet, hogy csak a változások dinamikája miatt tűnik annak. Lehetséges, hogy a különböző ütemben és irányban változó rendszer elemek (ágensek), mint pl. a demokrácia, a gazdasági recesszió, geopolitika, az erőszakos konfliktusok, pandémiának való kitettség, energiaforrások helyzete, a kommunikációs fordulat, a technológiai ritmusváltás, a klímaváltozás stb. által keltett hullámok interferálnak csak egymással, különböző, nehezen előre jelezhető módon. Bármelyik feltevés is igaz, az bizonyos, hogy ebben az évtizedben a változások eredőjeként megérkezünk a kvantumtársadalomba.

Z generáció művészeinek dilemmái

A 2020-as évekre kialakult viszonyok egy dinamikusan változó, rugalmas, hálózati alapú rendszerrel írhatók le. A mai gyermekek és fiatalok olyan világot látnak maguk körül, ahol gyengülnek a vertikális, erősödnek a horizontális kapcsolatok. A hálózati világ mindent átformáló erejére radikálisan világított rá a Covid-pandémia okozta általános bezárkózás, melynek brutális gazdasági, kulturális, mentális és politikai következményei lettek.

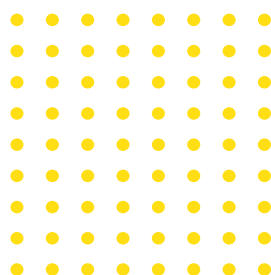
Napjaink válságjelei hasonlóak ugyan az 1920-as évek válság tüneteivel (lásd Strauss és Howe ciklus elmélete), növekvő infláció, gazdasági lassulás és recesszió, politikai instabilitás, korábbi szövetségi rendszerek szétesése, befelé fordulás, zártabb kereskedelmi rendszerek,

protekcionalizmus stb., s beleillik a társadalmi fejlődési ciklusmodellek ritmusába, de alapvető különbség, hogy időközben a globális hálózatok olyan korába lépett az emberi civilizáció, mely eleve kizárja bármely közösség számára, hogy függetlenítse magát a globális hatások interdependens dinamikájától.

Kvantumtársadalomban a fiatalokat körbevevő kommunikációs tér alapvetően más. Ha visszaugrunk pár generációt, az utolsó nagy válság ciklus idejére (lásd Strauss és Howe), az 1920-as évekre, ugyan létezett már a televízió, sőt 1928-ben feltalálták az első, kezdetleges színes televíziót is, de ezek csak sokkal később váltak elterjedtté, a korszak forradalmi kommunikációs eszköze a rádió volt. Az első kereskedelmi rádiók 1920-ban indultak (Detroit, Pittsburgh), Európában a BBC adása volt az első 1922-ben. Mindez a tömegmédiá kialakulásának korszakává is tette az évtizedet. A kvantumtársadalom meghatározó kommunikációs felülete már nem televízió és nem a rádió, hanem a közösségi média. Ez nem egyszerűen technikai újítás (mint az újságról a rádióra, vagy a rádióról a televízióra való váltás), hanem filozófiájában más. A 1920-as években kialakuló tömegmédiá idején a mainál sokkal alacsonyabb volt az egyetemi végzettség aránya, gyakorlatilag a társadalmi elit – vagy a tömegkommunikációs erőforrásokat birtokló gazdasági és politikai hatalom² – döntötte el, miből lesz hír és miből nem, és egy kiadói rendszeren keresztül, hierarchikus és ellenőrzött csatornákon keresztül érték el az információk a közösséget. Így nem lehetett polarizált a nyilvánosság, a régi sajtó az elit ügye volt, a tömegkommunikációs csatornák működtetéséhez szakmai felkészültség és kulturáltság kellett. Ezzel szemben a mai fiatalok nyilvánossága a végletes polarizáltságról szól. Bár a mai válság a nyilvánosság tekintetében nagyon hasonlít a két világháború közöttire abban az értelemben, hogy az irracionalitás szintje hasonlóan magas (Lukács 1965), illetve a központi kommunikációban erősödik a „népre”, közösségre való hivatkozás, döntő különbség, hogy az internet forradalma lehetővé tette mindenkinek, az elittel szemben a széles tömegeknek a nyilvános térben való megjelenést. Míg az 1920-as évek sajtója az elit nyelven írt és szólt, kvantumtársadalom sajtója a hétköznapi emberek nyelvét használja, az előítéletek nyelvén ír.

Egy másik döntő különbség, hogy míg a hierarchikus, az elit által kontrollált sajtóban a tények és a vélemények

markánsan elkülönültek, a mai ifjúsági korosztályok által olvasott, látott sajtó érzelmi hatásokra játszik, s a tényekkel szemben megerősödtek a hiedelmek. A közösségi média érezhetően felerősítette az emberek véleménybuborékjait is (Szécsi, 2016; Bablo, 2015; Pariser, 2012).

² Lásd állami propaganda gépezetek működése a korszakban.

Összefoglalva, a kvantumtársadalom korosztályi dilemmáit, olyan új normák, a közösségeket érintő (romboló?) megoldások terjednek, melyek alapvető társadalmi kérdéseket hoznak felszínre: Az egyén vagy a közösség önrendelkezése a fontosabb? Meddig lehet korlátozni az egyéni szabadságjogokat? Lehet-e a félelem (a jövőtől, a vírustól, a háborútól, a recessziótól, a klímaváltozástól stb.) olyan támaszpont, amely körül megfordul a megszokott életünk? Meddig tartható fenn kettős mérce az emberi jogok tekintetében? A szabadság előfeltétele az egyenlőség vagy éppen fordítva? Bízhatunk-e a mesterséges intelligencia döntéseiben? Az államkapitalista megoldások vagy inkább tisztább piaci verseny hozza el a magasabb életszínvonalat a társadalom többségének? Az anyagi javak vagy a kulturális-szellemi javak gyarapítása legyen a főbb cél?

Ezen kérdések megválaszolása az ifjúsági generációk (elsősorban a mostani „művész” Z generáció) által azért különösen fontos, mert mind a természeti, mind az emberi világ válaszúton van. Ha a szemmel látható válságjelek ún. bifurkációs pontra³ mutatnak, akkor különösen fontos, hogy jó válaszokat adjunk. A 2020-as évek válságát ugyanis másként éli meg a hat különböző, jelenleg együtt élő generáció. A legidősebb, ún. „legdicsőbb” generáció élete során tulajdonképpen megváltozott az élet minden területe és az egész emberi társadalom is alapvetően átalakult, a születéskori hierarchikus, merev, zárt társadalmak helyén nyitott, globális, horizontális viszonyok és hálózatok által dominált világ formálódott már a következő generációk keze nyomán. A világ jelenlegi vezetői annak a népes generációnak a tagjai, akik a háború utáni években megindult a népesség természetes pótlási folyamata, az újjáépítés és a társadalmi építkezés során jöttek világra kb. 1948 és 1963 között (ún. baby boomerek). A nyugat aranykora jutott nekik osztályrészül, a történelemben a legmagasabb életszínvonalal. Mivel a világban politikai, gazdasági vezető szerepre jellemzően az 1990-es években jutottak, s azóta is ők töltik be a legfontosabb gazdasági,

politikai, társadalmi pozíciókat, a jelenlegi válság okozói és egyelőre kezelői is egyben, miközben egyre több kérdésben kerülnek szembe az utánuk következő generációkkal⁴. Megint másként élik meg a 2020-as évek válságát az X és a Milleniumi generáció tagjai, akik a korábbi korosztályhoz képest már elidegenedettebb, a technológia száguldó fejlődése és körülöttük zajló világ változása kíséri életüket, miközben a demokrácia, s a korlátok nélkülség napi élményükké vált szerte a világban. Önálló, találékony és önellátó nemzedékek, akik a kvantumtársadalom igazi „szendvics” generációjaként eltartják az idősebbeket, besegítenek szüleik, illetve még élő nagyszüleik ellátásába, miközben gondoskodnak gyermekeikről is a napi munkavégzés mellett. Gazdasági kihívások az inflációs nyomás, a generációs törések őket terhelik leginkább. Kutatók szerint, mivel a jövedelmi helyzetük nem teszi lehetővé, hogy meg is tudják szerezni azt, amire vágnak, nagy hitelfelvevők, ami további kockázatokat jelent. Gyermekeiknek már alapélménye a digitális világ, a fogyasztói társadalom kényelme, a világ nyitottsága és sokfélesége, akik személyében a változás az első globális nemzedéket (Z generáció) hozta el. A pandémia és az új 20-as évek ezt a generációt éri a leginkább szenzitív korban, s ennek hatása hosszú távon fog inkább kibontakozni. A felnövekvő gyermekek és fiatalok értékeire és viselkedésére ugyanis erősebben hatnak a kritikus szocializációs szakaszban őket érő különböző társadalmi események és gazdasági körülmények (Strauss & Howe, 1991).

A nagy kérdés, hogy mindezen válságjelenségeket, a szüleik körül megforduló világot hogyan perceptualizálják a mostani legfiatalabbak, az idejük legjavát az óvodában és általános iskolában töltő Alfa generáció.

Új próféták a láthatáron

A világtörténelemben sokszor van olyan helyzet, hogy látszólag sokáig semmi nem történik, a dolgok mennek a maguk lassú folyásában, majd hirtelen, rövid idő alatt radikális változások zajlanak le. Ha csak az utóbbi évti-

³ Az élettudomány ezt a szót használja arra a fejlődési pontra, amikor egy evolúciós folyamat és a fejlődés nem úgy folytatódik, mint ahogy addig ment, megváltozik és olyan válaszútra kerül, amiből vagy új, magasabb szinten szervezett rend alakul ki vagy pedig bekövetkezik a nem fenntartható rendszer összeomlása.

⁴ Ezt jól példázza az „OK boomer” kifejezés, ami a Z és a baby boomer generáció közötti erős konfliktusra utal, mely szerint a baby boomer generáció aranykora a fosszilis energiahordozók véges kiaknázására épült nem pedig a környezeti fenntarthatóságra, felélték a Föld erőforrásait a saját és gyermekük jóléte érdekében – hangzik az unokák globális vádja.

zedet nézzük, a válság tünetek sokasodó jelei láthatók, az 2008-as globális pénzügyi válságot hosszú recesszió kísért, az arab tavasz rosszul sikerült demokratizálási kísérletei újabb konfliktusokat generáltak, influenza, zika és ebola járvány majd covid pandémia következett, a terrorizmus elleni harcban pedig az európai városok is sérülékeny célpontokká váltak. Amerikában újra radikális társadalmi mozgalmak lobbannak fel jobb és baloldaltól egyaránt, fokozódó migrációs nyomás alatt van a nyugati világ, miközben a klímaválság kezelésében egyhelyben toporognak a vezetők. 2022-ben energiakrízis, sokasodó természeti katasztrófák és 75 év béke után újra háború robbant ki Európában.

Nem kérdés, hogy a nyugati társadalmi berendezkedés vívmányai, életmódja, nyilvánossági terei – összességében a kultúra általunk ismert formája – ma válságban van. De az elmúlt 250 évben nem először alakult ki ilyen helyzet, a francia forradalom idején vagy a két világháború közötti időszakban is komoly válságterhes időkkel éltünk meg. Teljes szétesés, olyan mértékű kulturális, gazdasági és politikai dezintegráció nyugaton azonban soha nem volt, ami a végét jelentette volna. A nyugati kultúra végére 1930–1945 között nagyobb esély volt, mint napjainkban (Winkler, 2017). Komoly válság van most is, de vannak eszközök a megoldására, mindenekelőtt a polarizáltság csökkentésével valamint a technológiai változások társadalmi haladás szolgálatába állításával. Amit megtanulhatunk a történelemből, az két fontos lecke. Az egyik, hogy a technológiai változások radikálisan képesek átalakítani a világot, a tűz használata, a kerék felfedezése, a hajózás, a könyvnyomtatás vagy internet a korábban bemutatott civilizációs makrováltások kiváló aktora volt. A másik lecke, hogy az utóbbi fél évezred technológiai vívmányai és a gazdasági, társadalmi növekedése jellemzően nyugatról érkezett, és ez nem véletlen. A parlamenti demokrácia és az evolúciós versenyre alapozott fejlődési modell (kapitalizmus) eddig minden válságon átsegítette a nyugati világot. Ha megnézzük a társadalmi evolúciós modelleket, akkor

a nyugati fejlődési pálya ez esetben is optimizmusra ad okot, ahogy Strauss és Howe leírta, a krízis után újra felemelkedés következik most is. Kérdés, hogy válságokkal terhelt kvantumtársadalom mely összetevője segíti, és mely aktora hátráltatja a felemelkedést. Ennek a felemelkedésnek Strauss és Howe generációs archetípus-modellje alapján a motorja a „művészek” utáni „új próféták” a 2010 után született „alfa” generáció lehet. Valószínűleg az alfa generáció egy évnyi nyugodt jólétet sem fog tudni majd felidézni gyermekkorából globális szinten. Jelenleg épp az orosz-ukrán háború zajlik a szemük előtt. Eközben szüleik túlító kézzel fogják őket, nem engedik nekik azokat a kockázatokat, melyeket maguk is vállaltak gyermekként, szó szerint több időt töltenek otthon, mint bármely korábbi gyermekgeneráció. A kérdés sokakban megfogalmazódik: Hogyan lesz ebből új felemelkedés?

Akár Lewis Morgan (1877) evolúciós modelljét⁵, akár Leslie White (1959) energia-formuláját nézzük⁶, akár pedig Gerhard Lenski információs modelljét⁷ vesszük alapul, a nyugati világ társadalom fejlődési pályája előtt még nagy jövő áll. Ugyanakkor azt is hozzá kell tenni, hogy a társadalmi változás nem előfeltételezi a társadalmi evolúciót, a társadalmi evolúció elméletének legvitatottabb vonatkozása éppen a társadalmi haladás kérdéskörével kapcsolatos⁸. Az Alfa generáció alapélménye lesz, hogy a mesterséges intelligencia megjelenése miatt a technológiai fejlődés és a társadalmi változások felgyorsulnak, olyan módon és sebességgel változhat meg a környezet, hogy a szingularitás előtt élők képtelenek felfogni vagy megbízhatóan megjósolni a változás kimenetét. De, amikor a dinamikus változások lehetséges kimenetei nem vagy csak nagy bizonytalansággal jósolhatók meg (mint most), felértékelődik a társadalom rugalmassága, diverzifikáltsága, koherenciája és a váratlan sokkokkal szembeni ellenállóképessége.

⁵ A három fő társadalmi állapot a vadság, barbárság, civilizáció, ez utóbbi kulcsa pedig a betűk és az írás megjelenése valamint az arra épülő tudástranszfer.

⁶ Törvénye szerint az evolúció állapotának leírására az energiafelhasználás mértéke a legjobb jellemző, a kultúrák elsődleges funkciói szerte az energiatermelés és annak irányítása.

⁷ Annál fejlettebb egy társadalom, minél több (természeti környezetének megváltoztatásához szükséges) információ áll rendelkezésére.

⁸ Lásd az újabb erősödő szingularitás vitákat (Ray Kurzweil, Douglas Hofstadter, Paul Saffo, Renee Blodgett, Mike Treder)

Összefoglalóan a rezilienciája⁹. Ez a megközelítés a 2008-as globális pénzügyi és gazdasági válság után került előtérbe (Longstaff et al., 2010), ám a váratlan hatások okozta kihívások leküzdésének képessége kivételes jelentőségűvé vált a koronavírus pandémia, az energiakrízis és az orosz-ukrán konfliktus nyomán is. A közösség fennmaradását fenyegető külső kockázatok mellett azonban léteznek belső sajátosságok, elsődlegesen értékekből fakadó emberi magatartásformák, melyek az adott közösség fennmaradását ugyanúgy veszélyeztetik, mint a kívülről érkező támadások. A jelenlegi milleniumi krízis időszakon várhatóan a 2020-as évek végére túl lesz a nyugati világ, új fordulóponthoz érkezik a fejlődés is, melyben a gyorsuló ütemben öregedő társadalmaknak nagy kihívása lesz a gazdasági és társadalmi jólét fenntartása. Kvantumtársadalom fiataljai olyan világban találják magukat, ahol a kvantumtechnológiák lehetővé tesznek olyan dolgok elvégzését, amelyeket ma egyszerűen nem lehet megtenni. A kvantummal képesek lesznek messze a föld alá vagy a tenger alá nézni, és olyan összetett számítási feladatokat végezni, amelyeket a legerősebb szuperszámítógépek jelenleg nem tudnak kezelni. A kvantum segít érzékeny információkat biztonságosan küldeni bárhová, és gyorsabban és pontosabban diagnosztizálni a betegségeket a sejtek belsejében.

A huszadik század elején az első kvantumforradalom során a tudósok megtanulták megérteni és alkalmazni a kvantummechanika tulajdonságait – a molekulák, atomok és még kisebb részecskék, például fotonok és elektronok kölcsönhatásait. Ez végül lehetővé tette számukra, hogy tranzisztorokat, lézereket és mikroprocesszorokat hozzanak létre: alapvető technológiák számítógépek, távközlés, műholdas navigáció, okostelefonok, modern orvosi diagnosztika és még sok más. Már zajlik a második kvantumforradalom. A kutatók képesek felismerni és manipulálni az egyes részecskéket és azok fizikai összefüggéseit és kölcsönhatásait, és olyan új technológiákat és rendszereket építeni, amelyek kihasználják a mögöttes kvantummechanika tulajdonságait. Ezek a fejlesztések számos területen jelentős technikai fejlődéshez vezettek, beleértve a kvantumszámítást, az érzékelőket, a szimulációkat, a kriptográfiát és a távközlést. Ennek nyomán olyan technológiák egész generációja kezdett kibontakozni, amelyek forradalmi gazdasági és társadalmi hatással bírnak.

A harmadik kvantumforradalom a társadalmat formálja át, ennek lesznek új prófétái az alfa és az őket követő generációk.

⁹ A rezilienciát korábban leginkább „ellenállóképességnek” fordították, a természeti és humán eredetű káros behatásokkal, változásokkal szembeni tűrőképesség, helyreállási képesség értelmében. A generációs reziliencia tartományát a két alapvető aspektus, az erőforrások és az adaptációs képesség érvényesülésének eredőjeként lehet meghatározni. Eszerint lehetnek reziliens generációk, amelyek ugyan kevés erőforrással rendelkeznek, de adaptív képességük magas, és olyan generációk is lehetnek reziliensek, amelyeknek alacsony az adaptációs képessége, de erőforrásaik bősége kiegyenlíti az alkalmazkodási képesség hiányát.

Irodalomjegyzék

- Adams, D. (1979). *The Hitchhiker's Guide to the Galaxy*. London. Pan Book.
- Beck, U. (2003). *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Andorka Rudolf Társaság-Századvég Kiadó.
- Blackmore, S. (2001). *A mémgépezet. Kulturális gének – a mémek*. Magyar Könyvklub, Bp.
- Buda, A. (2019). Generációk, társadalmi csoportok a 21. században. In: *Magyar Tudomány* 180. pp. 120–121.
- Castells, M. (2000). *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora: Gazdaság, társadalom és kultúra*. I. kötet. Gondolat-Infonia, 2005.
- Csányi, V. (2018). *A globális elme - Elmékedések a világról*. Libri Kiadó. Bp.
- Csepeli, Gy. (2016). *A Z nemzedék lehetséges életpályái*. In: *Educatio*, 2016/4.
- Darwin, C. (1973). *A fajok eredete természetes kiválasztás útján vagy a létért való küzdelemben előnyhöz jutott fajták fennmaradása*. Magyar Helikon-Európa, Bp.
- Dawkins, R. (1984). *A vak órásmester. Gondolatok a darwini evolúcióelméletről*. Bp. Akadémiai-Mezőgazda.
- Dawkins, R. (2016). *The Selfish Gene: 40th Anniversary Edition (4th ed.)*, Oxford.
- Fukuyama, F. (2007). *Bizalom - A társadalmi erények és a jólét megteremtése*, Európa Könyvkiadó, Bp.
- Gladwell, M. (2002). *Tipping Point*. Black Bay
- Hodges, J. (2021). *Managing and Leading People through Organizational Change: The Theory and Practice of Sustaining Change through People*. Kogan Page.
- Huntington, J. P. (2010). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster
- Kotter, J.P. (2012). *Leading Change*. Harvard Business Review Press, Boston, MA.
- Lamarck, J-B. (1914). *A fajok átalakulása*. Fejér-Glattner Nyomda, Bp.
- László, E. (2008). *Világvtáltás. A változás harmonikus útja*. Nyitott könyvműhely. Budapest
- Longstaff, P. H., Armstrong, N.J., Perrin, K., Parker, W. M., Hidek, M.A (2010). *Building Resilient Communities: A Preliminary Framework for Assessment*.
- Lukács, Gy. (1965). *Az ész trónfosztása. Az irracionalista filozófia kritikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Mannheim, K. (2001). *A nemzedékek problémája*. In *Tudásszociológiai tanulmányok*. Osiris, Budapest. pp. 201–254.
- McLuhan, M. (1962). *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. University of Toronto Press
- Mendel, G. (1976). *A genetika évszázada. Válogatás Gregor Mendel, Francis Galton írásaiból*. Kriterion, Bukarest
- Mitchell, M. (2009). *Complexity: A Guided Tour*. Oxford.
- Morgan, L.H. (1877). *Ancient Society Or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*. MacMillan & Company, London
- Palánkai, T. (2007). *A globális átalakulás kihívásai – Elkerülhetők-e a kataklizmák?* In: *Magyar Tudomány*, 2007/02 pp. 204.
- Pariser, E. (2012). *The Filter Bubble: How the New Personalized Web is Changing What We Read and How We Think*. Penguin Books
- Putnam, R. D. (1995). *Bowling Alone: America's Declining Social Capital*. *Journal of Democracy* 6 (1), 65-78.
- Strauss, W és Howe, N. (1991). *Generations*. William Morrow & Co
- Strauss, W és Howe, N. (1997). *The Fourth Turning: An American Prophecy - What the Cycles of History Tell Us About America's Next Rendezvous with Destiny*. William Morrow & Co
- Szécsi, G. (2016). *Média és társadalom az információ korában*. Akadémiai Kiadó Bp.
- White, L. (1959). *The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome*
- Winkler, H. (2017) *Zerbricht der Westen? - Über die gegenwärtige Krise in Europa und Amerika* . Beck.
- Yinger, J.M. (1982). *Countercultures*. Free Press, New York.